

Олександр Бонь,
доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr Bon,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org//0000-0003-3287-5955>

УДК 94(477.5)“1920”:316.343.6-051]
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.119

Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця)

У статті наголошується на тому, що дослідження діяльності української інтелігенції в радянський період, попри тривале вивчення в часи новітньої незалежної держави, ще не привело в українській історіографії до вироблення єдиних методологічних підходів. На основі аналізу раніше неопублікованих джерел особового походження українського письменника, редактора Олекси Варавви (Кобця) розглядається середовище української гуманітарної інтелігенції столиці УСРР Харкова. Висвітлено важливі постаті та атмосферу українського відродження того часу.

Ключові слова: Олекса Варавва, українська гуманітарна інтелігенція, Харків, Микола Хвильовий, Ю. Тютюнник, ВУФКУ.

Kharkiv Humanitarian Intelligence of 1920s in Ego-Documents of the writer Oleksa Varavva (Kobets)

Despite long lasting research on the new independent state period, the study on Soviet Ukrainian intellectuals' activities, the Ukrainian historiography has not developed unified methodological approaches. The same thing happened to Ukrainian intellectuals and historical proces in 1920s. The article analyses earlier unpublished sources of a Ukrainian writer, editor Oleksa Petrovych Varavva (Kobets). The Ukrainian intellectual environment of the Soviet Kharkiv is being analysed. The important figures and an atmosphere of Ukrainian renaissance is being described. The main source of the research became "The Materials to Correspondence Autobiography" of a writer and editor, published by his son Oleksandr Voronin. This exceptional source for Ukrainian researchers has not been published yet. We also use published earlier "Autobiography" of the writer dated 1929 and sent to literature specialist Mykola Plevako. Oleksa Varavva, being in the middle of literature and art life of Soviet Ukraine — in Kharkiv (lived in "Slovo" building), left us striking notes about the character of activities of humanitarian intellectuals as well as the atmosphere in which they were working. This includes the information about Mykola Khvyliovyi, Yurko Tiutiunnuk, Oleksandr Korniiichuk and others. Well-known figures of Ukrainian culture of "red renaissance" are being easily traceable in his mail correspondence from immigration in the USA in circumstances unburdened by censorship and thus of more value for scientific research.

Key words: Oleksa Varavva, Ukrainian humanitarian intellectuals, Kharkiv, Mykola Khvyliovyi, Yurko. Tiutiunnuk, VUFKU.

Українська радянська культурна спадщина до сьогодні, попри тривале дослідження у часи незалежної української держави, викликає неоднозначні оцінки істориків. Це ж стосується і діяльності української інтелігенції радянської доби, особливо 1920-х років. З одного боку, вона могла

працювати у відносно вільних умовах «українізації», а з іншого — було встановлено жорсткий ідеологічний контроль. Саме у 1920-х роках залишалось активним покоління гуманітаріїв, які сформувались за дореволюційних часів і були ідеологічно далекі від більшовицьких політичних догм. Але з'явилося і молоде покоління, яке мало

працювати в умовах більшовицької диктатури та ідеологічного тиску. Специфіка цього періоду ще й у тому, що матеріали, які зазвичай використовують історики, не дають можливості правдиво відобразити соціокультурне середовище тих часів. В цих умовах особливо цінними стають джерела особового походження, які висвітлюють те, що офіційні документи часто не можуть проілюструвати, — взаємини у середовищі інтелектуалів 1920-х роках, політичні настрої, ідеологічні вподобання. Саме до таких джерел можна зарахувати еґо-документи письменника, редактора, перекладача Олекси Петровича Варавви (Кобця, Воронина).

Мета статті — схарактеризувати середовище української гуманітарної інтелігенції Харкова у 1920-х роках на основі еґо-документів Олекси Варавви.

Олекса Варавва народився 30 березня 1892 р. у сім'ї незаможних міщан Канева. У його родині було дев'ятеро дітей, серед яких відомим став старший брат Григорій — літератор, художник, громадський діяч, який пройшов як член Револуційної української партії царські тюрми та заслання, а згодом — і радянські. Він був розстріляний у Черкасах у часи «великого терору» в 1937 р. за вигаданим звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі (Максимов І., 2019. С. 15). Олекса Варавва був помітною постаттю у літературних колах українських гуманітаріїв 1920–1930 рр. у Києві та Харкові. Відзначився відомим романом (новаторським в українській літературі) про Першу світову війну «Записки полоненого» та іншими творами. У часи німецько-радянської війни емігрував у Європу, а згодом опинився в США, у м. Баффало, де і помер 5 вересня 1967 р. Тут обмежуємось короткими біографічними даними і відсилаємо до деяких публікацій про долю та творчість цієї непересічної особистості (Лоза М., 1996. С. 200–241; Максимов І., 2019. С. 34–45; Сорокопуд І., 1998. С. 13–14).

Джерельною базою дослідження є цікаві, вартісні й незвичні для українського наукового середовища за своєю формою «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» Олекси Кобця (Варавви), укладені його сином Олександром Ворониним (Вараввою). Принагідно зазначимо, що від народження Олекса Петрович мав прізвище Варавва. Згодом використовував літературний псевдонім Кобець, що було притаманно часові. Після еміґрації до США з метою захистити себе і родину від можливого переслідування радянськими спецслужбами взяв для себе і синів прізвище Воронин, на згадку про харківського лікаря, якого дуже поважав як українського патріота. Ці «Матеріали...» зберігаються у Музей-архіві братів Вараввів у Канівській гімназії імені Івана Франка.

Спочатку про саме джерело. «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» являють собою

систематизований виклад життєвого і творчого шляху Олекси Варавви, створений його сином Олександром Ворониним (Вараввою) у США, коли він працював над упорядкуванням листування свого батька. Цікавим є зауваження укладача про те, що в умовах радянської дійсності у 1920-х — початку 1940-х років Олекса Варавва вкрай обережно вів листування — писав лише листи побутового характеру рідним. А вже в еміґрації в США за кілька років почав велике листування на друкарській машинці, залишаючи собі копії, що й уможливило їх детальний огляд і систематизацію. Саме на ці листи й на «Автобіографію» О. Варавви 1929 р. спирався укладач «Матеріалів...». Письменник надіслав її знаному досліднику тогочасної української літератури Миколі Плеваку, згодом репресованому. Літературознавець тривалий час готував багатотомний біобібліографічний словник українських письменників 1920–1930 рр. (Мовчан Р., 2015. С. 13). Ця цікава і змістовна автобіографія, написана у листопаді 1920 р. в Одесі під час перебування літератора редактором Одеської кінофабрики ВУФКУ, збереглась в Інституті рукопису НБУВ¹. Цей документ опублікований у 2015 р. у збірці автобіографій митців 1920–1930 рр. (Самі про себе..., 2015. С. 70–74).

Для нашого дослідження цінними є ті частини листів, які містять спогади Олекси Варавви про біографічні дані, літературну, публіцистичну, редакторську діяльність у радянській Україні 1920–1930 рр. Все це викладено укладачем за тематично-хронологічним принципом (41 тема).

Олекса Варавва у автобіографії 1929 р. зазначав, що із переїздом до столиці радянської України Харкова у 1925 р. разом з журналом «Нова Громада», який він успішно редагував у Києві, вів насичене літературне і редакторське життя. У 1927 р. перейшов до іншого кооперативного видання — «Сільський господар», організував двотижневик «Кооперативна громада», де також був літературний відділ. У Харкові з початку 1920-х років виходив кооперативний місячний орган «Сільський господар», «душею й фактичним редактором» якого був Яків Довбищенко. Після нього на редактора було запрошено у 1928 р. О. Варавву, який перетворив видання на «Кооперативну громаду» (двотижневик). А в 1929 р., після від'їзду О. Варавви до Одеси, часопис знову очолив Я. Довбищенко до його ліквідації². Це дало змогу письменнику не лише тісно

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. XXVII. Од. зб. 907. Варавва Олекса Петрович. Автобіографія та бібліографія творів. Арк. 1–4.

² Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі — МАБВ). Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 6.

контактувати з літературно-мистецьким середовищем Харкова, а й активізувати власну творчу діяльність. На замовлення державної опери переклав 10 опер (частину — з німецької мови), і саме йому ми багато в чому маємо завдячувати українізацією оперного життя УСРР у той період. Новим видом поширення українського слова і мистецтва тоді було радіо, і на замовлення харківської радіостанції О. Варавва переклав понад 400 музично-вокальних номерів. Гідна подиву, з його завантаженістю, перекладацька робота з російської мови — «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Мати» М. Горького, «80 000 кілометрів під водою» Жуль Верна та інших творів. Були й «ідейно правильні» переклади — на замовлення Книгоспілки «Святе письмо без обману євангеліста Дем'яна» Дем'яна Бедного (Самі про себе..., 2015. С. 74).

Не полишав він і письменницької праці. У Харкові у 1920-х роках написано п'єсу «Знак Зорро» (у співавторстві з Венгеровим та Борисовим), «Переяславську раду» за п'єсою М. Старицького «Богдан Хмельницький», кілька казок. О. Варавва також регулярно і багато писав віршованих фейлетонів до «Червоного перця» та «Культробітника» під псевдонімом Андрій Дудка³.

Значний інтерес становить спілкування Олекси Варавви з середовищем будинку «Слово» у Харкові, де він мешкав, і передусім — з сусідом Миколою Хвильовим. Перебуваючи у еміграції, у березні 1953 р. О. Варавва ділився спогадами у Баффало з М. Млаковим, відомим письменником, громадським діячем і вояком УГА та УНР, з яким був знайомий з Харкова, про свої контакти з лідером «червоного ренесансу» в радянській Україні, а згодом вів про це листування з ним. Згадка стосувалась передсмертної записки Миколи Хвильового й обставин останніх годин життя письменника. Олекса Кобець повідомляв (квітень 1953 р.), що у квартирі на момент самогубства перебували Остав Вишня, Олесь Досвітній, Іван Дніпровський та «ще хтось — не пригадую». Цю записку, за свідченням Олекси Варавви, забрали представники НКВС, які прибули на місце трагедії за пів години, але «Вишня точно скопіював ту записку, я її власними очима з рук Вишні читав, зміст основний пам'ятаю, знаю, що закінчувалась вона вигуком: “Нехай живе Вільна Україна і світова КОМУНА!”» Але письменник визнає, що дослівно змісту переказати за плинном 20 років вже не міг⁴. Загалом можна сказати, що О. Варавва, згадуючи документ через двадцять років, не був далеким від істини. Нині опубліковані дві передсмертні записки Миколи Хвильового Ю. Шаповалом зі справи-формуляра письменника, яка показує засоби стеження за лідером

«червоного ренесансу». У документі з Галузевого державного архіву СБУ останні слова звучать так: «Хай живе комунізм. Хай живе соціалістичне будівництво. Хай живе комуністична партія» (Полювання на «Вальдшнепа», 2009. С. 184). Відносини О. Варавви й Миколи Хвильового письменник відобразив у окремих, дуже цікавих спогадах, але це тема самостійного дослідження.

А тут зупинимось на оцінці Миколи Хвильового, висловленій Олексою Вараввою у листі до відомого педагога Григорія Ващенка 9 червня 1953 р. На питання Г. Ващенка про те, «чи він національний герой України і духовний провідник її, більший за Шевченка?», письменник відповів, що так питання можуть ставити лише люди «безмежно наївні» або «цілковито запаморочені політиканською пропасницею». Олекса Варавва, який добре знав Миколу Хвильового, не раз розмовляв з ним на політичні теми, стверджував: «Коли б він сам почув трактування його більшим за Шевченка, то — коли не висміяв би нищівно того, хто ТАК підходить до його оцінки, або взагалі перестав би з ним розмовляти». Разом з тим він сам високо цінував Хвильового: «Це — справді був зразок Людини з великої літери. Його серце справді боліло за долю сердешного українського народу, і це він виявляв не тільки у своїй теоретичній чи мистецькій творчості, а й у житті — своїми щоденними діями, своїм поступованням, своїм взаєминами з оточенням»⁵. Коли в УСРР почався голодомор 1932–1933 рр., Харків, за словами О. Варавви, «був залитий хвилею сільських прочан до міста по шматок хліба». Такі селяни приходили і до будинка «Слово» — щодві, щотри хвилини було чути стукіт у двері та дзвоники. Микола Хвильовий віддавав «все, що міг дістати на куций приділ, засуджуючи свою власну родину на голодування». Особливо емоційно згадує письменник у листі про випадок з голодним хлопчиком. І саме ця історія, на його думку, свідчить про те, що лідер «червоного ренесансу» справді був Людиною: «Хвильовий сам довго плакав, як дитина — великими людськими сльозами. Забрав його до себе, якось нагодував, щось там для нього старався зробити»⁶. Саме за «високу людяність», а не тільки за талант письменника він мав високий авторитет у середовищі гуманітаріїв. Олекса Варавва порівнює вплив Миколи Хвильового на українську молодь у важливий історичний момент («геть від Москви» і орієнтація на Європу) з Тарасом Шевченком («у своїй хаті...»). І далі дуже цікаве зауваження Олекси Варавви: «Отже, в історичному розрізі — начебто нічого нового, але ж усі ми знаємо, що та установка для українців — вічно нова, і тому вчасне нагадування її Хвильовим і створило йому таку високу популярність». І далі

³ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 1–2.

⁶ Там само. С. 2.

він згадує передсмертну записку та її копію, зроблену Остапом Вишнею і слова про вільну Україну й світову комуну, про що зазначалось вище⁷.

На цікаву інформацію про Хвильового натрапляємо у листі до М. Млакового від 6 вересня 1953 р. Сам Михайло Млаковий пройшов сталінські табори на Колимі й долучився до суспільного розголосу на Заході про їх жахіття (Білокінь С., 2010. С. 7). О. Варавва зазначає, що, перебуваючи ще у Німеччині, він написав спогади про Миколу Хвильового. Але надрукувати їх в «Українському слові» в Парижі не зміг до виїзду в США і не знав, чи вони опубліковані. У цьому листі він повідомляв цікавий випадок, що стався з ним на Полтавщині. Один селянин, який віз його на санях зі станції Кочубеївка до Рублівки, показав місце, де червоний партизан Микола Хвильовий, потрапивши у полон до денікінців, «скочив з воза в канаву і втік». Селянин говорив це з помітною симпатією, хоча сам визнав, що служив у петлюрівській армії.

Також О. Варавва згадував, що жив по сусідству з Миколою Хвильовим у будинку «Слово» і зустрічався з ним дуже часто, й зазначав, що не знає, чи працював письменник у ЧК, але вказує, що ходили вперті розмови про те, що він таки працював «на зорі Революції ще». Також переповідає, що у Харкові говорили про те, як після відрядження на село начебто збирати продподаток, «надивившись, в що перетворили українського селянина комуністи, повернувся передчасно до Харкова, зайшов до ЦК і трохи чи не в обличчя секретареві ЦК кинув свого партійного квитка, а другого дня ото й застрелився»⁸. І хоча цей випадок не підтверджується іншими джерелами, все ж можна зрозуміти, що такі чутки свідчать про допустимість такого вчинку Хвильового в очах українських гуманітаріїв, про його політичний імідж.

Повідомляв О. Варавва М. Млаковому й про родину Хвильового. Він зазначав у листі 11 лютого 1954 р., що мати письменника у будинку «Слово» ніколи не мешкала, натомість жила дружина («запекла комуністка») й дочка⁹. На питання стосовно родини та похорону Хвильового О. Варавва відповідав у листі до О. Звичайної (дружини М. Млакового, письменниці) 17 лютого 1954 р. Він стверджує, що на похованні письменника у 1933 р. не було його матері, бо попри те, що пам'ять вже «починає в дечому зраджувати», він такої події не міг би забути. О. Варавва був переконаний, що оголошень у газетах зі співчуттям матері, дружини та донці не було: «не в дусі часу». Та й не було «таких відважних», які наважились би давати такі оголошення, адже вже на другий день після

самогубства вчинок на вищому партійному рівні назвали «пострілом у спину революції»¹⁰. І наводить приклад головного редактора київської газети «Радянське село», який теж застрелився, і коли його дружина у тій же газеті помістила коротке повідомлення про смерть свого чоловіка, то серед письменників довго шепотіли про те, як вона наважилась те повідомлення опублікувати. Такою була атмосфера страху в головних інтелектуальних центрах радянської України в часи голодомору¹⁰.

Згадуючи у листі до М. Млакового 27 квітня 1953 р., що був знайомий з Доленком у Харкові, О. Варавва зауважує: «У Харкові знав його як політичного діяча, але сам смертельно ненавиджу політиканів усякого ґатунку і в цьому мене вже переробити не вдасться. Тому й не цікавлюся ані окремими політичними діячами, ані їхніми групами та групками»¹¹.

Політика впливала і на психологічний стан письменника. У листі до К. Даниленка 21 листопада 1954 р. О. Варавва повідомляв про «нехіть» до листування, що «залишилася вже в крові»: «Відучили мене від них під советами, де я за все життя не написав кількох листів, знаючи добре, що їх ретельно контролюють»¹².

Цікавий випадок зі свого письменницького життя у Харкові О. Варавва згадує у листі до М. Юркевич 10 березня 1957 р. У 1927 р. (за 30 років до згадки) він заніс у дитячий журнал «Жовтень» вірш «У дідуся мого в садку», в якому розповідалось про яблуньку. Але за кілька днів на рукописі редакторка комуністка Білінська написала олівцем «Не паходіт». Рівно за сім років, у 1934 р., він той же рукопис, стерши резолюцію редакторки, написав олівцем, заніс до редакції знову. Але часи змінились, після голодомору періодичні комуністичні видання потребували позитивних матеріалів про село, і тому редакторка сама вийшла до Олекси Варавви зі словами: «Дарагой тавариш, да где же вы были? Нам такие вещи как воздух необходимы». І письменнику надали двотижнєве відрядження на Білоцерківщину, «а саме село ледве видихувало жахіття голоду» (як написав О. Варавва), надрукували вірш у найближчому номері, ілюстрували, заплатили гонорар і намагались продовжити співпрацю, але письменник не був готовий морально помінати на гроші правду¹³.

Яскраво, хоча й інколи з певними перебільшеннями («за кожним із нас за спиною ходив невідступний сексот, як і майже за кожним громадянином ССРСР»), письменник описував у листі до відомого громадсько-політичного діяча Андрія Жука 30 березня 1957 р. атмосферу в радянській Україні, зокрема у столичному Харкові: «Життя

⁷ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 2.

⁸ Там само. С. 2 зв.

⁹ Там само. С. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. С. 1.

¹² Там само. С. 4.

¹³ Там само. С. 4-5.

під совітами — то був непроходимий кошмар. Людина, лягаючи звечора спати, ніколи не була певна, що переспить ніч спокійно і буде ще й завтра ходити по світі»¹⁴.

Також і в листі до відомого письменника та редактора Дмитра Нитченка (Ніценка) 15 вересня 1957 р. згадує, що в час зустрічей з ним у Харкові він був скупим на те, щоб ділитися думками. Водночас характеризує атмосферу в середовищі гуманітарної інтелігенції: «Говорити багато і Ви боялись, і я остерігався (хоч багато чого говорили відверто), бо таке було страшне життя»¹⁵. Д. Нитченко з 1929 р. працював у Харкові у Державному видавництві України, а згодом — у видавництві «Література і мистецтво», був членом організацій «Гарт» і «Пролітфронт» (Винниченко І., 2010. С. 389–390).

А в Олексі Варавви за радянськими мірками були причини хвилюватись за своє майбутнє — він у Першу світову війну був зв'язаний із Союзом визволення України («яке це страхітливе слово було там!»), — згадував він). До того ж його брат Григорій неодноразово був заарештований, а потім розстріляний у 1937 р. Тому О. Варавва, як і багато українських гуманітаріїв, «з головою занурився в чорну, непоказну, а таку потрібну... культурницьку працю». Особливо він наголошував на перекладах: «Перекладав усе, що тільки давали, щоб заробляти на прожиття. Не маючи найменшого поняття про музику, навіть не знаючи жодної ноти, взявся за переклади опер і великими зусиллями та впертою працею добився того, що незабаром усі сім українських оперових театрів співали безперервно мої переклади. За підсоветський час переклав понад 50 опер, і це давало змогу жити». Вийшли у його перекладі «Анна Кареніна», два томи «Війни і миру», а ще два томи не встигли видати із-за війни»¹⁶.

У листі до Д. Нитченка 22 червня 1959 р. Олексі Варавва згадує складну ситуацію кінця 1920-х років. Зокрема, Івана Багмута, який «накинувся чорним вороном, перший накинувся з погромницьким цькуванням» на його роман «Записки полоненого». Цим він ілюстрував «задушливу підсоветську атмосферу, в якій варилися наші, УКРАЇНСЬКІ душі»¹⁷.

Але не лише суспільно-політична ситуація в радянській Україні засмучувала літератора. 18 серпня 1959 р. він повідомляв Д. Нитченку про те, що у 1931 р. під впливом «невіджалованої» смерті сина-первістка Олега він за ніч написав лібрето кінофільму «Люлі-люлі, дитино!». Оскільки О. Варавва тоді працював заступником художнього директора Всеукраїнського

кінофотоуправління (ВУФКУ) у Харкові, то зміг передати сценарій на Київську кінофабрику голові ВУФКУ через Івана Воробйова. Там на розширеній нараді редакторів кінофабрики (18 осіб) одноголосно схвалили лібрето, не знаючи ім'я того, хто написав, і запропонували розробити автору режисерський сценарій. Визначили режисером Л. Френкеля, і тільки після цього І. Воробйов відкрив прізвище автора. Це спричинило пізніше відмову переважної більшості редакторів від свого рішення, написання доносів на О. Варавву. Фільм все ж вийшов і демонструвався по всьому СРСР до самої війни, але без зазначення авторства. О. Варавва про це знав напевне, оскільки відповідне відомство з авторських прав і на Камчатці збирало й платило йому гонорари, «коли вже гриміли гітлерівські гармати на українських землях»¹⁸.

З того ж листа довідуємось про неприємний досвід письменника з перекладами російських опер. О. Варавва переклав «Бориса Годунова», опера йшла у Харкові кілька років. У Києві теж було оголошено про постановку цієї опери, але в перекладі Якова Савченка. Однак коли О. Варавва побачив цей переклад, то переконався, що це його текст. В особистій зустрічі Я. Савченко зізнався, що мав потребу в грошах: «Мені треба було на курорт цього літа поїхати, отже, десь треба було тисячу карбованців дістати, от я й переклав». Завдяки своєму приятелю директору Київської опери Христовому йому вдалося реалізувати задумане. Але Олексі Варавва довів через суд своє авторство.

У Харкові схожа ситуація була з «Євгеном Онегіним». Почав переклад Михайло Семенко, але після його арешту («заарештували й газети розголосили, що то “бандит”») робив переклад саме О. Варавва. Проте на афішах було вказано авторство завідувача літературною частиною театру Якимчука. І знову довелося захищати авторство в суді, де О. Варавва довів плагіат Якимчука¹⁹.

Не менш гострою була ситуація на засіданні ВУФКУ, коли Олексі Кобець критикував один із перших сценаріїв Олександра Корнійчука «Загибель ескадри» (1933). Після цього, за словами О. Варавви, радянський драматург «мобілізував якогось Ваньку Юрченка», і під його авторством вийшла погромна стаття на чотири шпальти у «Літературній газеті» під назвою «Контрреволюційні писання О. Кобця-Варавви». У ній йшлося про твір письменника «Записки полоненого»²⁰.

Ще одним важливим спогадом про харківський період життя письменника і редактора був нарис про Ю. Тютюнника. У листі до М. Садового

¹⁴ Там само. С. 5.

¹⁵ Там само. С. 6.

¹⁶ Там само. С. 5.

¹⁷ Там само. С. 7.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С. 8.

²⁰ Там само.

у березні 1960 р. знаходимо згадку про такий нарис із назвою «Вертайтеся додому». Там же згадується про виступ Олекси Кобця у Нью-Йорку 28 березня 1959 р. перед українськими письменниками з діаспори, на якому В. Чапленко заперечував деякі факти зі спогадів. Зокрема, про присутність дружини Ю. Тютюнника у зимовому поході. Також виникла суперечка про роль українського військового діяча Григорія Заярного, завербованого радянськими спецорганами, у «виведенні» на територію УСРР Юрка Тютюнника та його арешті. Принагідно дізнаємось, що Олекса Варавва зустрічався з останнім у Харкові наприкінці 1929 р. чи на початку 1930 р. (тут О. Варавва помиляється, оскільки український генерал був заарештований 12 лютого 1929 р., а засуджений 3 грудня 1929 р. у Харкові (Тинченко Я., 2007. С. 446), очевидно, зустріч відбулась у кінці 1928 — на початку 1929 р.). Маючи доручення від Одеської кінофабрики, О. Варавва відвідав колишнього військового в наркоматі зовнішньої торгівлі з приводу написаного українським генералом сценарію для кінофабрики про повстання українських селян в XVII ст. на Лівобережжі²¹. Але через арешт Ю. Тютюнника і його розстріл у жовтні 1930 р. сценарій так і не був реалізований (Шатайло О., 2000. С. 122).

Цікаво, що з відповіді М. Садовського 3 травня того ж року можемо зрозуміти, що матеріал спогадів про Ю. Тютюнника «Вертайтеся додому» мала студіювати спеціальна комісія та висловити зауваги й запити про додаткову інформацію.

Згадує О. Варавва і ще одного гуманітарія — письменника, літературознавця міжвоєнного Харкова Дмитра Нитченка (прізвище від народження — Ниценко, псевдоніми — Чуб, Зірчастий). Згодом він стане одним із помітних діячів української діаспори в Австралії. Д. Нитченка Олекса Варавва високо цінував як «чутливу й висококультурну українську людину»²². Сам Д. Нитченко розповідав у листі до О. Кобця 3 серпня 1964 р. про своє знайомство з творчістю письменника й згадував особисте спілкування з ним. Він захоплювався п'єсою «В Тарасову ніч» (ще у 1920–1922 рр.), а згодом і «Записками полоненого» авторства О. Варавви. Останню книжку сам письменник дарував Д. Нитченку, так само і твір «Люлі-люлі, дитино» й інші видання. Через тридцять з лишком років він пам'ятав, що підписував примірник своїх «Записок полоненого» у видавництві у приміщенні Держпрому в Харкові. Це видання загинуло у Берліні під бомбардуванням, куди змушений був виїхати Д. Нитченко під час німецько-радянської війни. У цьому ж листі знаходимо цікавий факт. Пригнічений хворобою сина Олекса Варавва розповідав Дмитру Нитченку у видавництві «Література

і мистецтво» (працював там до 1934 р.) про те, що його викликали в управління НКВС у Харкові та про допит 1932–1933 рр. Ці розмови могли зламати долі обох молодих письменників. Приводом до виклику в НКВС Олекси Варавви став подарунок друзів Сергія Єфремова у 1920-х роках (можна припустити що йдеться про 1926 р., коли було 50-річчя академіка) — великий шмат шкіри з підписами. Після справи СВУ цей факт був використаний радянськими каральними органами проти Олекси Варавви. У листі знаходимо й інші теми їхніх дружніх розмов у Харкові: голодомор 1932–1933 рр., русифікація у вищій школі УСРР. О. Кобець був майже єдиною людиною серед письменників, кому вірив Д. Нитченко й «у часи розпуки» телефонував, очевидно сподіваючись, що телефон не прослуховують. І той давав важливі поради. Зокрема, застеріг його від необдуманого вчинку — Дмитро Нитченко хотів написати листа Олександрі Корнійчуку про русифікацію вищої освіти: «Боже Вас борони! Адже і його листи, певно, перевіряють, а до того ж він нічого не допоможе»²³.

Дуже промовистою є частина «Матеріалів кореспонденційної автобіографії» — «Літературна, редакторська й публіцистична діяльність». Так, до підрозділу «Записки письменника» укладач умістив лист Олекси Варавви до П. Плюйка 25 березня 1954 р. У ньому переконливо мовиться про страх письменника перед спецорганами СРСР і під час перебування вже у США. Зокрема, за згадку про епізоди літературного життя в Харкові ще в радянській Україні: «Я, як і все своє життя, і тепер не люблю ніде фігурувати, виступати, галасувати... Тільки не забувайте, що письменника Варавви живого нема, отже він міг розповісти Вам про ту пригоду десь на території підсоветській. Пишу Вам про це для того, що думаю, й Ви добре знаєте, як та сто раз проклята комунія розпустила свої пазурі по всьому світі — і мене, зрештою не лякають її підступи особисто, а проте не хотілося б опинитися на місці того мадярського письменника, що його недавно в Америці знайшли серед білого дня замордованого невідомими, чи на місці ще когось подібного»²⁴. Цей страх породжував і певні прийоми у спогадах. Як-от, у спогаді про Юрка Тютюнника було завуальовано початок тексту неправдивим часом їхньої першої зустрічі, а рукописи про підрадянське життя мали містити умовні імена, для того щоб не зашкодити родичам у СРСР²⁵. Згодом, 5 березня 1959 р., О. Варавва у листі до Д. Нитченка назвав матеріал про Ю. Тютюнника «жахливим», адже його подано «у формі сповіді-розповіді (мені персонально) провокатора, колишнього співтовариша Тютюнника — Заярного»²⁶.

²³ Там само. С. 10.

²⁴ Там само. С. 1.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 2.

²¹ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 8–9.

²² Там само. С. 9–10.

Олексі Варавві вдалося уникнути арешту в 1930-х роках, а з початком німецько-радянської війни він залишився у Харкові. Згодом був змушений емігрувати в Європу, перебував у таборах для переміщених осіб (змінивши прізвище на Воронин), а влітку 1950 р. переїхав у США (Максимов І., 1996. С. 108–111).

Таким чином, можна дійти висновку про те, що Олекса Варавва, перебуваючи у центрі літературно-мистецького життя радянської України

у Харкові, залишив нам промовисті свідчення про характер діяльності української гуманітарної інтелігенції та про атмосферу, в якій вона працювала. Відомі постаті української культури, «червоного ренесансу» ще опукліше постають у світлі його «Матеріалів до кореспонденційної автобіографії», листування, яке відбувалось в еміграції у США, в умовах, не обтяжених цензурою, а тому ще більш цінних для наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Білокінь С. І. Млаковий Михайло Петрович. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 7.
- Винниченко І. І. Нитченко Дмитро Васильович. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 389–390.
- Лоза М. Олекса Варавва (О. Кобець). Збірник праць і матеріалів на пошану Василя Лева (1903–1991) / ред.: О. Купчинський та ін. Л.; Нью-Йорк; Париж, 1996. С. 200–241.
- Максимов І. Брати Варави: незамулені джерела. К.: ДІА, 2019. 64 с.
- Максимов І. Сходинки Олекси Варавви-Кобця. *Дзвін*. 1996. № 9. С. 108–111.
- Мовчан Р. Свіча у храмі нашого себезнайдення, або звивистими стежками «розстріляного відродження». *Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років* / упор. Раїса Мовчан. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. 5–20.
- Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання / упор. Ю. Шаповал; передм. Ю. Шаповал, В. Панченко. К.: Темпора, 2009. 296 с.
- Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / упор. Раїса Мовчан. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. 640 с.
- Сорокопуд І. Струмки могутньої ріки. Канівщина літературна. Канів: Родень, 1998. 88 с.
- Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Наукове видання. К.: Темпора, 2007. 536 с.
- Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Світ, 2000. 144 с.

REFERENCES

- Bilokin, S. I. (2010). Mlakovyi Mykhailo Petrovych. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, Ml-O, p. 7, Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Vynnychenko, I. I. (2010). Nytchenko Dmytro Vasyliovych In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, Ml-O, pp. 389-390, Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Loza, M. (1996). Oleksa Varavva (O. Kobets). *Zbirnyk prats i materialiv na poshanu Vasyliia Leva (1903–1991)*. (pp. 200-241) (O. Kupchynskiy, Ed). L.; Niu-York; Paryzh [in Ukrainian].
- Maksymov, I. (2019). *Braty Varavy: Nezamuleni dzhenela. Kanivshchyna literaturna*. Kyiv: DIA [in Ukrainian].
- Maksymov, I. (1996). Skhodynky Oleksy Varavy-Kobtsia. *Dzvin*, 9, 108-111 [in Ukrainian].
- Movchan, R. (2015). Svicha u khrami nashoho sebeznaidennia, abo zvyvystymy stezhkamy «rozstrilianoho vidrodzhennia». In R. Movchan (Comp.), *Sami pro sebe: Avtobiografii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. (pp. 5-20). Kyiv: «Vydavnytstvo «Klio» [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (Comp.). (2009). *Poliuvannia na «Valdshnepa»*. *Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyi. Naukovo-dokumentalne vydannia*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Movchan, R. (Comp.) (2015). *Sami pro sebe: Avtobiografii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. Kyiv: «Vydavnytstvo «Klio» [in Ukrainian].
- Sorokopud, I. (1998). *Strumky mohutnioi riky. Kanivshchyna literaturna*, Kaniv: Roden [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921): Naukove vydannia*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Shatailo, O. L. (2000). *Heneral Yurko Tiutiunyk*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)